

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ-
ЛОГОПАТІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконав студент 6 курсу 61 групи
спеціальності: 016 «Спеціальна освіта.
Логопедія. Спеціальна психологія»
Вавдійчик Андрій Андрійович

Керівник:
Левицький В.Е. кандидат педагогічних наук,
доцент

Рецензент:
Миронова С.П. доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри
корекційної педагогіки та
інклюзивної освіти

м. Кам'янець-Подільський – 2017 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Проблема тривожності учнів молодших класів у психолого-педагогічній літературі	
1.1. Поняття «тривожність» як психічний стан	6
1.2. Тривожність, як прояв емоційної сфери у дітей молодшого шкільного віку	18
1.3. Основні причини загальної та шкільної тривожності в учнів молодшого шкільного віку.....	28
1.4. Особливості проявів високої тривожності у дітей із порушеннями мовлення.....	34
Висновки до розділу.....	38
РОЗДІЛ II. Діагностика тривожності у дітей молодшого шкільного віку	
2.1. Методика визначення рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку	40
2.2. Аналіз результатів дослідження рівня тривожності дітей молодшого шкільного віку	47
Висновки до розділу.....	53
РОЗДІЛ III. Обґрунтування методики корекції високої тривожності дітей з порушеннями мовлення молодшого шкільного віку засобами психокорекції	
3.1. Принципи, мета і завдання корекційної роботи	55
3.2. Використання проєктивного малювання, як виду арт-терапії, спрямованого на подолання високої тривожності у дітей з порушеннями мовлення	61
Висновки до розділу.....	70
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ	
ДОДАТОК А	84
ДОДАТОК Б	87
ДОДАТОК В	89

ВСТУП

Актуальність дослідження. Намір вивчати тривожність виник безпосередньо внаслідок спроб усунення чи зменшення її надмірного рівня. Пошуки спеціальної інформації про цей психічний стан, показали, що його вивченню приділяється недостатньо уваги у вітчизняній науково-методичній літературі. Це прямо пов'язане з тим, що психічні стани стали предметом інтенсивного вивчення з позицій психології лише у другій половині двадцятого століття. Поняття „психічні стани” найчастіше вживалося у смисловому зв'язку з емоціями. Проблематику виникнення, трансформації, взаємодії та впливу емоцій менше досліджено у психології порівняно з пізнавальними процесами.

Велику увагу вивченню різних психічних станів приділяли такі вчені, як: Л.С. Виготський, Т.І. Купцова, А.Н. Леонт'єв, В.М. Мясіщев, К.К. Платонов, Н.В. Рогава, С.Л. Рубінштейн, Р.В. Симонов, Т.І. Юферєва; а також західні дослідники: М. Арнольд, В. Амен, Дж. Брунер, Дж. Грей, Л. Дурич, С. Костелло, З. Фройд, П. Фрес, Дж. Уотсон, Р. Теммл, М. Доркі, та інші.

При розгляді цього питання знаходимо суперечності: поняття „тривожність”, „хвилювання” часто вживаються у побутовому мовленні і дуже рідко у спеціальній літературі. У повсякденному мовленні йдеться про зовсім буденне слово, яке означає страх і невпевненість перед виступом, під час екзамену, знайомства, конфлікту тощо.

Проте немає підстав заперечувати використання загальноживаного слова у науковому мовленні. Термін „тривожність” є достатньо місткий, хоча його й не можна визначити настільки повно і об'єктивно, як деякі інші психологічні терміни. Пояснюється це тим, що він охоплює психічні стани, які характеризуються явищами внутрішнього, суб'єктивного переживання.

Тривожність, як психічний стан, характеризується специфічним переживанням страху, що пов'язаний з негативними передчуттями чи навіть побоюваннями щодо наслідків власної діяльності. Це стан ситуативного страху та хвилювання, при якому, чуттєве напруження підвищується настільки, що

заважає нормальній діяльності особи, думки якої в цей час зайняті очікуванням можливої часткової чи повної невдачі.

Тривожність – емоційний стан людини, який виникає в умовах ймовірних несподіванок, як при затримці приємних емоцій, так і при очікуванні неприємностей. При цьому, важливо враховувати особливості як ситуацій, що його провокують, так і зовнішні та внутрішні прояви, в тому числі переживання, які можуть суттєвим чином впливати на поведінку.

Визначення рівня тривожності як властивості особистості, важливе тому, що ця властивість багато в чому обумовлює поведінку. Тривожність також впливає на процеси мислення, на увагу, сприймання та пам'ять.

Мета дослідження: з'ясувати природу тривожності, як психічного стану дитини з порушеннями мовлення, розкрити можливості арт-терапії (зокрема проєктивного малювання) у розвитку емоційної сфери дитини і корекції високої тривожності.

Гіпотеза дослідження: дітям із порушеннями мовлення молодшого шкільного віку більше притаманна висока тривожність у справі корекції якої ефективним є використання засобів арт-терапії (проєктивне малювання).

Об'єкт дослідження: тривожність у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Предмет дослідження: корекція високої тривожності у дітей з порушеннями мовлення молодшого шкільного віку з використанням арт-терапії.

Завдання дослідження:

- проаналізувати явище тривожності у психолого-педагогічній літературі;
- охарактеризувати особливості проявів тривожності у дітей молодшого шкільного віку;
- визначити зв'язок між наявністю та рівнем тривожності і порушеннями мовлення;

– провести дослідження спрямоване на виявлення рівня тривожності у дітей з порушеннями мовлення молодшого шкільного віку та причин, що її викликають;

– на основі отриманих даних та враховуючи психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, розробити ряд корекційних занять з подолання високої тривожності з використанням засобів арт-терапії;

– на основі отриманих даних сформулювати висновки дослідження.

Методи дослідження: аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури, спостереження за навчально-виховним процесом, вивчення психолого-педагогічного досвіду, психолого-педагогічний експеримент, аналіз продуктів діяльності учнів, процедура якісної та кількісної обробки даних.

Елементи наукової новизни одержаних результатів: уточнено поняття „тривожність”.

Практична значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть враховуватись при створенні корекційних програм, рекомендацій з виховної роботи з дітьми-логопатами, навчальної літератури для студентів-психологів, логопедів, батьків, а також психологами спеціальних шкіл з метою зниження рівня тривожності у дітей-логопатів молодшого шкільного віку.

База дослідження: дослідження проводилось на базі НВК №35 «Джерело» м. Вінниця. В дослідженні прийняли участь 45 дітей молодшого шкільного віку (2-3 клас).

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи явище тривожності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення – частина дослідження була присвячена теоретичним аспектам, щоб у широкому обсязі описати вказаний психічний стан.

Тривожність впливає на мислення та пізнавальні функції, пам'ять, сприймання, увагу, на процес учіння в цілому, обумовлює поведінку дитини. Тривожність призводить до багатьох негативних наслідків, погіршує виконавську діяльність, а її дезорганізаційний вплив на діяльність набагато сильніший, ніж позитивний мотиваційний вплив. У таких випадках зниження тривожності у частини учнів становить актуальну проблему, успішно розв'язати яку можна засобами попередження виникнення небажаного рівня тривожності або його корекції. Емоційні фактори мають великий вплив на розвиток особистості учня. Слід підкреслити, що спокійні чуттєві стани поліпшують виконавчу діяльність учня.

Процес формування тривожності має декілька етапів. На першому відбувається її зародження. Цей момент пов'язаний з формуванням динамічного опорного ядра з психічних процесів, у яких тривожність проявляється. Другий етап характеризується виявленням тривожності та її закріпленням у діяльності та поведінці. На третьому етапі сформоване новоутворення, стаючи рисою особистості – тривожністю, репродукує психічні стани, завдяки яким виникло.

Чинники, що впливають на формування тривожності: наявність страхів у батьків, головним чином у матері; тривожність у стосунках з дитиною, надмірне збереження її від небезпек і ізоляція від спілкування з однолітками; рання раціоналізація почуттів дитини, обумовлена надмірною прискіпливістю батьків або їх емоційним неприйняттям дітей; велика кількість заборон або повне надання свободи; відсутність можливості для ролевої ідентифікації з батьками тієї ж статі, переважно у хлопчиків, створюючи проблеми у спілкуванні з однолітками і невпевненість у собі; конфліктні стосунки між

батьками в сім'ї; психічні травми типу переляку, які загострюють вікову чутливість до тих або інших страхів; психічне «інфікування» страхами у процесі спілкування з однолітками і дорослими.

Можливі причини виникнення тривожності: порушення стосунків між батьками і дітьми; авторитарний стиль батьківського виховання в родині; авторитарний стиль роботи педагога; перевантаження дитини навчанням; завищені вимоги до дитини; постійне порівнювання її з іншими та негативна оцінка; розлучення батьків; висока тривожність учителів, батьків.

Ознаки шкільної тривожності у молодшому шкільному віці: низька працездатність та швидка втомлюваність; важко зосередитися на чомусь; будь-яке завдання викликає надмірне занепокоєння; напруженість, скутість; часті розмови про напружені ситуації; скаржитися на страшні сни; руки зазвичай холодні, вологі; поганий апетит; полохливість; легко засмучується; не може стримати сліз; не любить братися за нову справу; невпевнена у собі, у своїх силах; боїться труднощів.

У дослідженні прийняли участь 45 дітей молодшого шкільного віку (2-3 клас). З ними було проведено дослідження за допомогою спеціального тесту тривожності Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена. Експериментальний матеріал складав 14 малюнків. Кожен малюнок визначав типову для життя молодшого школяра ситуацію. Всі малюнки зображені у двох варіантах: для дівчинки (на малюнку зображена дівчинка) і для хлопчика (на малюнку зображений хлопчик). Кожен малюнок має два додаткових малюнка дитячої голови. На одному з додаткових малюнків зображене обличчя дитини що посміхається, на іншому – сумне.

В результаті виявлено 6 дітей з високим рівнем тривожності (13,33%), 9 дітей з середнім рівнем тривожності (20%), 30 дітей з низьким рівнем тривожності (66,67%). З шести дітей з високим рівнем тривожності п'ять мають порушення мовлення (дислалії у чотирьох та у однієї легка форма заїкання)

(звуковимови) (83,33%). Це свідчить про наявність кореляції між наявністю високої тривожності та вадою мовлення.

З тими дітьми які мають високий рівень тривожності провели тест „Будинок – дерево – людина” і „Малюнок неіснуючої тварини” з метою виявлення її причин. Співставляючи отримані результати двох малюнкових тестів: „Будинок – дерево – людина” і „Неіснуюча тварина” можемо зробити висновок, що у малюнках обох тестів бачимо прояви підвищеної тривожності у малюнках одних і тих самих дітей. Також у більшості малюнків цих же дітей відображаються символічні ознаки агресії.

Основними причинами виявленого високого рівня тривожності є: гіперопіка та авторитарний стиль управління з сторони батьків; переживання власного порушення мовлення із вказівкою на негативний досвід спілкування; негаразди у сім'ї, проблеми у встановленні контактів з однолітками.

Проведене дослідження показало, що працюючи з тривожними дітьми слід враховувати їх особливе, специфічне ставлення до успіху, невдачі, оцінки і результату. Тривожні діти дуже чутливі до результатів власної діяльності, вони не можуть самі вирішити чи вірно вони зробили що-небудь, чекають цієї оцінки від дорослого.

Достатньо високий рівень тривожності характерний для початку навчальної діяльності, особливо перші місяці навчання. Однак, після адаптаційного періоду положення змінюється. Емоційне самопочуття у більшості дітей стабілізується.

Робота психолога з тривожними дітьми повинна бути спрямована на: розвиток позитивного самосприйняття; підвищення впевненості в собі і своїх силах; розвиток довіри до інших; корекцію страхів; зняття тілесного напруження; розвиток уміння виражати свої емоції; розвиток навичок колективної роботи; розвиток навичок самоконтролю.

Правила роботи з тривожними дітьми.

1. Уникайте змагань і видів робіт, що вимагають швидкості.

2. Не порівнюйте з іншими.
3. Частіше використовуйте тілесний контакт, вправи на релаксацію.
4. Сприяйте підвищенню самооцінки, частіше хваліть.
5. Частіше звертайтеся на ім'я.
6. Демонструйте зразки упевненої поведінки, будьте прикладом.
7. Не пред'являйте завищених вимог.
8. Будьте послідовні у вихованні.
9. Використовуйте покарання лише у крайніх випадках.
10. Не принижуйте, караючи.

Для зменшення або запобігання дитячій тривожності доцільним є дотримання таких правил:

- Доручення для дитини з високою тривожністю мають відповідати її віку. Надто складні, непосильні завдання орієнтують на неуспіх, на зниження самооцінки, незадоволеність собою.
- Підвищувати самооцінку. Будь-яку діяльність слід обґрунтовувати та мотивувати словами, що виражають впевненість у її успіху. Бажано поетапно формувати ієрархію завдань (починати з тих, які дитина виконує добре).
- Не порівнювати успіхи дитини з успіхами інших. Важливі оптимістичні прогнози.
- Не припускати ситуації змагання, публічного виступу дитини.
- Дитяча тривожність часто спричинена невідомістю. Доцільно скласти план під час виконання завдань.
- Слід розвивати самостійність і впевненість. Для цього слід давати змогу творити, пропонуючи різноманітні ігри на розвиток уяви, творчі ігри за казками, малювання за задумом, ігри на розвиток мислення.
- Ефективні вправи на релаксацію окремих м'язів і всього тіла, психогімнастика.

Зменшити або усунути тривожність можна за допомогою:

- Малювання.

- Лялькового театру.
- Ігрової терапії.
- Психологічних ігор.
- Фізичних вправ.
- Психологічних етюдів.
- Читання художньої літератури.

Арт-терапія – це лікування за допомогою залучення дитини до мистецтва. При цьому дитина навчається спілкуватися з навколишнім світом на рівні екосистеми, використовуючи образотворчі, рухові та звукові засоби. Вона має змогу самостійно висловлювати свої почуття, потреби та мотивацію своєї поведінки, діяльності і спілкування, необхідні для її повноцінного розвитку та пристосування до навколишнього середовища.

Малювання розвиває чуттєво-рухову координацію. Його перевага у (порівнянні з іншими видами діяльності) полягає в тому, що малювання потребує злагодженої участі багатьох психічних функцій.

Проективний малюнок може використовуватись як в індивідуальній формі, так і в груповій роботі. Основне завдання проективного малювання полягає у виявленні і розумінні проблем і переживань дітей, які важко вербалізуються. Керуючи тематикою малюнків, можна досягти переключення уваги дитини, концентрації її на конкретних значимих проблемах. Це особливо ефективно у дитячому віці при корекції тривожності страхів методом малюнкової терапії.

Проективне малювання дозволяє діагностувати і коригувати проблеми у спілкуванні, емоційні розлади, тривожність і т.п. Теми малюнків добираються так, щоб надати можливість дитині виразити графічно свої почуття чи думки. Метод дозволяє працювати з почуттями, які дитина, з тих чи інших причин, не усвідомлює.

Нами був розроблений ряд корекційних ігрових занять, значна частина яких базується на малюванні. Даний комплекс занять був проведений з групою дітей молодшого шкільного віку (5 дітей з порушеннями мовлення), у якій перед

корекцією і після неї відбулася діагностика, спрямована на виявлення тривожності.

В цілому, очевидним є позитивний ефект від проведених корекційних ігрових занять. Не всі зі страхів усуваються однаково легко. Найкраще коригуються страхи, створені уявою дитини (транспорту, стихії, казкових персонажів). При страхах абстрактного характеру (наприклад, страх смерті) результати гірші. Треба зазначити, що страх казкових персонажів, хоч і усувається значно легше, ніж страх смерті, проте є похідним від останнього. Найменше піддаються корекційному впливові медичні та просторові страхи. Але найлегше усуваються страхи, пов'язані із завданням фізичної шкоди та зумовлені страхом смерті (за винятком власне страху смерті). Ці дві групи страхів близькі за змістом, і якщо прослідкувати їх філо- та онтогенетичне походження, то можна сказати, що усі вони ґрунтуються на страхові смерті. Майже на 50% вдалося подолати страхи, зумовлені дитячою уявою (страх темряви, казкових персонажів). Дещо поступається за результативністю робота зі страхами, пов'язаними із завданням фізичної шкоди (страх вогню, війни) ймовірно тому, що вони мають більш реальне підґрунтя. Серед страхів цієї групи найпомітніше змінились показники страху стихії та транспорту.

Отже, використання даного ряду занять має позитивний вплив на емоційну сферу дитини в цілому, а також знижує рівень тривожності дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовлення.

Ми сподіваємося, що використання даного комплексу матиме позитивне значення для розвитку практики навчально-корекційного процесу; допоможе педагогу у співпраці з психологом розвивати здібності, творчу і загальну працездатність учня, буде слугувати діагностичним інструментарієм, а також сприятиме гармонійному розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. Алферов А.Д. Психология развития школьников: Учебное пособие для высших учебных заведений. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 384 с.
3. Бернс Р. Развитие „Я- концепции” и воспитания. – М.: Прогресс, 1986. – 264 с;
4. Бодалев А.А. Психология общения. – М.: Педагогика, 1996. – 256 с.
5. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонение. – М.: Педагогика, 1990. – 315 с.
6. Вайзман Н. Реабилитационная педагогика. – М.: Педагогика, 1996. – 96 с.
7. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
8. Виллюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М.: МГУ, 1976. – 142 с.
9. Вохмянин Г.И. Не подлежит оправданию. – М.: Педагогика. – 128 с.
10. Воронин Л.Г. Физиология высшей нервной деятельности и психология: Учебное пособие по факультативному курсу для учащихся X-XI кл. / Л.Г. Воронин, В.Н. Колбановский. – М.: Просвещение, 1984. – 270 с.
11. Возрастная и педагогическая психология: Учебник для студентов педагогических институтов / В.В. Давыдов, Т.В. Драгунова, Л.Б. Ительсон / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1979. – 288 с.
12. Гарбузов В.И. Нервные дети: Советы врача. – Л.: Медицина, 1990. – 176 с.
13. Гильбух Ю.З. Психодиагностика в школе. – М.: Знание, 1989. – 80 с.
14. Гончаренко Т. Заняття психолога з малятами. – К.: Шкільний світ, 2005. – 382 с.
15. Давыденков С.Н. Неврозы. – Л.: Медицина, 1963. – 163 с.
16. Детская психология: Учебное пособие / Я.Л. Коломинский, Е.А. Панько, А.Н. Белоус и др. – Минск: Университетское, 1988. – 399 с.

17. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 360 с.
18. Энциклопедия психологических тестов. – М.: Терра, 1999. – 400 с.
19. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
20. Изард К. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
21. Изард К. Эмоции человека: Перевод с английского. / Под ред. Л.Я. Гозмана, М.С. Егоровой: Вступительная статья А.Е. Ольшанниковой. – М.: МГУ, 1980. – 230 с.
22. Карпенко З.С. Психокорекція розвитку у дитини. – Івано-Франківськ: Рута, 1994. – 418 с.
23. Китаев Л.А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 386 с.
24. Коломинский Я.Л. Человек: психология. – М.: Просвещение, 1980. – 223 с.
25. Кондаш О. Хвилювання: страх перед випробуванням. – К.: Радянська школа, 1981. – 170 с.
26. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – 117 с.
27. Кочубей Б., Новикова Е. Снимем маску с тревоги // Семья и школа, – 1988. – № 11. – С. 32-39.
28. Кочубей Б., Новикова Е. Ярлыки для тревожности // Семья и школа, – 1988. – № 9. – С. 28-35.
29. Краткий психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Просвещение, 1995. – 449 с.
30. Левина Р.Е. Разграничение аномалий речевого развития у детей // Дефектология, – 1975. – № 2. – С. 12-16.
31. Леві В. Нестандартна дитина. – К.: Радянська школа, 1991. – 356 с.
32. Леви Ш. Ребёнок и стресс. – СПб.: Питер, 1997. – 38 с.
33. Левитов Н.Д. Проблема психологических состояний // Вопросы психологии, – 1955. – № 2. – С. 16-26.

34. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. – М.: Просвещение, 1964. – 196 с.
35. Левитов Н.Д. Психологическое состояние беспокойства, тревоги // Вопросы психологии, – 1969. – № 1. – С. 131-138.
36. Липа В.А. Психологические основы педагогической коррекции. – Донецк: Лебідь, 2000. – 319 с.
37. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповн. – К.: Видавничий дім «Слово», 2015. – 776 с.
38. Логопедия: Учеб. пособие для студентов педагогических институтов / Под ред. Л.С. Волковой. – М.: Просвещение, 1989. – 528 с.
39. Макаренко А.С. Книга для батьків. – К.: Радянська школа, 1980. – 327 с.
40. Макарова Е.Г. Преодолеть страх или искусство-терапия. – М.: Школа-Пресс, 1996. – 185 с.
41. Мухина В.С. Детская психология / Под. ред. Л.А. Вегнера. – М.: Просвещение, 1995. – 296 с.
42. Мясищев В.Н. Проблема отношений человека и её место в психологии // Вопросы психологии, – 1957. – № 3. – С. 142-150.
43. Мясищев В.Н. Проблемы личности в психологии и медицине // Актуальные вопросы медицинской психологии. – Л.: Медицина, 1974. – С. 5-25.
44. Овчарова Р.В. Практическая психология. – М.: ТЦ Сфера, 1996. – 376 с.
45. Основы коррекционной педагогики / Под ред. В.А. Липы. – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.
46. Панфилова М.А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. Практическое пособие для психологов, педагогов и родителей. – М.: ГНОМ, 2000. – 160 с.
47. Психологическая диагностика: Учебник для вузов / Под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. – СПб.: Питер, 2003. – 652 с.
48. Работа психолога в начальной школе / Т.В. Азарова, Е.И. Афанасьева, Н.Л. Васильева. – 2-е изд. – М.: Генезис, 2001. – 352 с.

49. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. – Самара: «БАХРАХ–М», 2002. – 672 с.
50. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. – М.: ВЛАДОС, 1996. – 529 с.
51. Рубинштейн С.Л. Экспериментальные методики психологии. – М.: Педагогика, 1979. – 286 с.
52. Симонов Р.В. Теория отражения и психофизиология эмоций. – М.: Наука, 1971. – 311 с.
53. Скрипченко О.В., Лисянська Г.М. Довідник з педагогіки і психології: Навчальний посібник для викладачів аспірантів та студентів педагогічних навчальних закладів. – К.: Освіта, 2000. – 492 с.
54. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1988. – 272 с.
55. Трофімов Ю.Л. Психологія. – К.: Либідь, 2001. – 496 с.
56. Фрейд З. Психология бессознательного: Сборник произведений / М.Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
57. Фройд З. Вступ до психоаналізу. – К.: Основи, 1988. – 648 с.
58. Хватцев М.Е. Логопедия. – М.: Просвещение, 1959. – 476 с.
59. Чуб Н.В. Довідник для батьків дошкільників. Психологія дитини від А до Я. – Х.: Веста, 2007. – 541 с.
60. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.
61. Эберлейн Г. Страхи здоровых детей / Пер. с нем. Ю. Лукьянова. – М.: Знание, 1981. – 192 с.
62. Юферева Т.И. Поведение аффективных детей в конфликтных ситуациях // Вопросы психологии, – 1975. – № 2. – С. 113-123.
63. Ястребова А.В. Коррекция нарушения речи у учащихся общеобразовательной школы. – М.: Знание, 1984. – 306 с.
64. Ядов В.А., Палей И.М. Социальная психология личности. – Л.: ЛГУ, 1979. – 280 с.